

KAMILA BUDROWSKA

O ROSYJSKIM PIERWODRUKU
MEDALIONÓW ZOFII NAŁKOWSKIEJ
Z PERSPEKTYWY INSTYTUCJONALNEJ CENZURY

Abstrakt. W artykule zostało omówione zagadnienie wpływu instytucjonalnej cenzury obowiązującej w byłym bloku wschodnim na cykl *Medaliony* Zofii Nałkowskiej. Przyjęto przy tym szeroką perspektywę badawczą, w której cenzurowanie literatury jest rozumiane jako sposób budowania legitymizującego władzę obrazu świata, w tym przypadku – specyficznie kształtowanego obrazu II wojny światowej. Uwagę skupiono na losach edytorskich rosyjskiego tłumaczenia dzieła, które ukazało się w ZSRR w roku 1974, w zbiorze współczesnych polskich powieści, ale kontekstowo pojawiają się także kwestie związane z cenzurowaniem utworu i jego recepcji w Polsce.

Jak wynika z badań, bardzo późne wydanie drukiem rosyjskiego tłumaczenia zbioru Nałkowskiej było spowodowane ingerencjami cenzury sowieckiej (Gławlitu), a jego umieszczenie w dwutomowym zbiorze opatrzonym wstępem luźno związanym z treścią tekstu głównego – próbą zakamuflowania przez redaktorów tomu znaczeń dzieła, niezgodnych z obowiązującym propagandowym ujęciem obrazu wojny.

Słowa kluczowe: Zofia Nałkowska; *Medaliony*; instytucjonalna cenzura, przekład literacki; Gławlit

ON THE RUSSIAN FIRST PRINTING
OF ZOFIA NAŁKOWSKA'S *MEDALLIONS*.
INSTITUTIONAL CENSORSHIP PERSPECTIVE

Abstract. The article discusses the impact of institutional censorship in the former Eastern Bloc on Zofia Nałkowska's *Medallions* series. Adopting a broad research perspective, the article understands the censorship of literature as a means of constructing a worldview that legitimizes official authority. In this case, it focuses on the specific depiction of World War II. The focus is on the editorial fate of the Russian translation of the work, published in the USSR in 1974 as part of a collection of contemporary Polish novels. However, contextual issues related to the censorship of the work and its reception in Poland also arise.

Prof. dr hab. KAMILA BUDROWSKA – Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Filologiczny; adres do korespondencji: Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15-420 Białystok; e-mail: k.budrowska@uwb.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3400-3966>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

According to research, the delay in the publication of the Russian translation of Nałkowska's work was caused by the interference of Soviet censorship (Glavlit), while the inclusion in a two-volume collection with a loosely related introduction was an attempt by the editors of the volume to mask meanings that were inconsistent with the dominant propaganda view of the war.

Keywords: Zofia Nałkowska; *Medallions*; institutional censorship, literary translation; Glavlit

Medaliony Zofii Nałkowskiej już od chwili powstania przykuwają ciekawość badaczy, co można wiązać z ich artystyczną rangą, statusem wojennego świadectwa oraz – dzięki wpisaniu na listę lektur szkolnych¹ i wielu wznowieniom – stałą obecnością w czytelniczej świadomości². W najnowszym stanie badań³, a możemy mówić o swoistym renesansie zainteresowania, pojawiają się ciekawe ujęcia makro, sytuujące zbiór w odniesieniu do szerokiego kontekstu społeczno-historycznego: przede wszystkim Zagłady, ale także literatury obozowej, cenzury oraz ujęcia mikro, w których analizuje się różne wersje tekstu, zmiany tekstowe oraz zależność od materiałów archiwalnych, w tym autorskich⁴.

W niniejszym artykule zajmę się zagadnieniem podejmowanym rzadziej: rosyjskiego pierwodruku *Medalionów*⁵, rozpatrywanym w kontekście cenzury

¹ *Medaliony* włączono do kanonu lektur szkolnych w 1950 r. i pozostawały w nim jako lektura, w całości bądź we fragmentach, do 1990 r. Zob. Sylwia Karolak, *Doświadczenie Zagłady w literaturze polskiej 1947–1991. Kanon, który nie powstał* (Poznań: „Nauka i Innowacje”, 2014), 151–152.

² Pełna bibliografia dotycząca tekstu: Alicja Szałagan i Maria Kotowska-Kachel, „Zofia Nałkowska”, w: *Polscy pisarze i badacze literatury XX i XXI wieku. Cyfrowy słownik biobibliograficzny*, IBL PAN 2024, dostęp 2.05.2025, <https://pisarzeibadacze.ibl.edu.pl/haslo/3252/nalkowska-zofia>.

³ Tomasz Żukowski stwierdza, że recepcja tekstu przed 1989 r. i po nim różni się zasadniczo, a najważniejszą odmiennością jest sposób ujęcia problematyki Zagłady: podkreślania lub nie braku pomocy Żydom oraz współdziałania Polaków w Zagładzie. Zob. Tomasz Żukowski, „Pominięty temat: recepcja «Medalionów»”, w: *Zagłada w „Medalionach” Zofii Nałkowskiej. Tekst i konteksty*, red. Tomasz Żukowski (Warszawa: IBL PAN, 2016), 51–91. Przy czym autor artykułu nie formułuje wyraźnie tezy, że istnienie cenzury, realizującej określony program polityczny, mogło wpływać na odbiór tekstu i powstrzymać recenzentów i badaczy przed podejmowaniem zakazanych ujęć problematyki Shoah.

⁴ Arkadiusz Morawiec, „Coś z niczego? Profesor Spanner (raz jeszcze)”, *Narracje o Zagładzie*, nr 2 (2016): 133–149, przedruk w wersji rozszerzonej w: Arkadiusz Morawiec, *Literatura polska wobec ludobójstwa. Rekonesans* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018), 215–232; Żukowski, „Pominięty temat”, 51–91 (*Medaliony* są tu rozpatrywane jako tekst kultury); Arkadiusz Morawiec, „O «Medalionach» Zofii Nałkowskiej. Dopowiedzenia (w związku z ich genezą)”, w: *Archiwa i bruliony pisarzy. Odkrywanie*, red. Maria Prussak, Paweł Bem i Łukasz Cybulski (Warszawa: IBL PAN, 2017), 157–189, w wersji rozszerzonej w: Morawiec, *Literatura polska wobec ludobójstwa*, 187–214.

⁵ W Polsce zagadnienie nie było jeszcze omawiane, pojawia się natomiast, aczkolwiek marginalnie, w literaturoznawstwie rosyjskim. Zob. Wiktor Choriew, „«Kanon» posliewojennoj pol'skoj

obowiązującej w byłym bloku wschodnim. Chciałabym przy tym przyjąć szerszą perspektywę badawczą, w której cenzurowanie literatury można rozumieć jako sposób budowania legitymizującego władzę obrazu świata – w tym przypadku specyficznie kształtowanego obrazu II wojny światowej – a **dobór tekstów do tłumaczenia oraz czas ich wydania jako formę cenzury**. Perspektywa mikro, w obrębie której można porównać tekst w wersji oryginalnej oraz w translacji, by sprawdzić istnienie zmian o charakterze cenzuralnym, pozostaje postulatem dalszych badań.

CENZUROWANIE *MEDALIONÓW* W POLSCE

Na początek zrekapitulujmy stan wiedzy na temat instytucjonalnej kontroli cyklu Nałkowskiej w Polsce⁶, wzbogacając go o ustalenia powzięte na podstawie nowych znalezisk archiwalnych⁷ i skupiając się na kwestii kształtowania obrazu II wojny światowej.

Najintensywniejszy okres cenzurowania tekstu przypada na lata stalinowskie, w późniejszym okresie – a przypomnijmy, że do roku 1990 i likwidacji GUKPPiW (Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk) wydano *Medaliony* jeszcze ponad dwadzieścia razy⁸ – kontrola miała uproszczony charakter i sprowadzała się jedynie do standardowej akceptacji tekstu, jako już wielokrotnie drukowanego. Uważnie cenzurowano natomiast jego recepcję prasową i naukową⁹ oraz – jak ustalił Tomasz Żukowski – adaptacje

prozy w Rosji i twórczość Zofii Nałkowskiej”, w: *Twórczość Zofii Nałkowskiej i sławiańskie kultury*, red. Swietłana Musijenko (Grodno: „Nauka i Technika”, 2005), 24–32.

⁶ Kamila Budrowska, *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958* (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2009), 43–45; Morawiec, „Coś z niczego?”, 144; Anna Wiśniewska-Grabarczyk, *Książki z Mysiej. Literatura w świetle poufnych Biuletynów urzędu cenzury z lat 1945–1956* (Warszawa: IBL PAN, 2021), 132–138.

⁷ Udało mi się, dzięki nowemu skatalogowaniu zespołu archiwalnego GUKPPiW, dotrzeć do czterech nieznanych recenzji cenzorskich dzieła z lat 1952–1954, ponadto odczytać w całości kolejną, którą uznałam wcześniej za nieczytelną. Temat cenzurowania *Medalionów* w Polsce ma jeszcze duży potencjał badawczy.

⁸ Szałagan i Kotowska-Kachel, „Zofia Nałkowska”.

⁹ Wątek ten wymaga odrębnego opracowania. Przykładowo podaję interesujący przypadek głębokiego oceniania artykułu Hanny Kirchner „Co Zofia Nałkowska sądziła o powojennej literaturze?”, opartego na powojennych dziennikach pisarki i wzbogaconego o wyimki z nich, który został zgłoszony do druku przez pismo „Polityka” w numerze 8 z 1975 r.; AAN, GUKPPiW, sygn. 2864, k. 224–226.

filmowe¹⁰. Do złagodzenia surowości cenzurowania *Medalionów* przyczyniły się polityczne zmiany odwilżowe oraz śmierć pisarki w grudniu 1954 r., gdyż – zgodnie z przyjętymi w urzędzie wytycznymi – łagodniej traktowano dzieła nieżyjących autorów, z powodu niemożności wdrożenia wobec nich procesu „wychowawczego” (powód ideologiczny) oraz dokonywania przez nich kolejnych zmian w tekstach (powód pragmatyczny).

Nie udało się odnaleźć materiałów urzędu cenzury związanych z pierwodrukami prasowymi *Medalionów* z lat 1945 i 1946¹¹, choć nie ma wątpliwości, że podlegały kontroli¹², a w przypadku pierwodruku książkowego, ogłoszonego we wrześniu 1946 r., sprawę rozstrzyga zamieszczony w stopce redakcyjnej cenzorski kod¹³. Z dużym prawdopodobieństwem można natomiast przyjąć, że między drukiem w prasie a edycją książkową nie wprowadzono w opowiadaniach zmian o charakterze cenzuralnym. Przekształcenia, które wnikliwie opisuje – opierając się przede wszystkim na dokumentach Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i archiwum pisarki – Arkadiusz Morawiec¹⁴, nie mają charakteru ingerencji kontrolnych, a i wydaje się, że istnienie tego typu nacisków zasugerowałaby Nałkowska w dziennikach, tak jak to uczyniła, komentując kłopoty z drukiem *Węzłów życia* i pierwszego wydania *Pism wybranych* (drugie ukazało się już po jej śmierci)¹⁵.

¹⁰ Cenzura zatrzymała w 1963 r. etiudę filmową zrealizowaną na podstawie opowiadania *Przy torze kolejowym* w reżyserii Andrzeja Brzozowskiego. Film pokazano dopiero w 1992 r. Tomasz Żukowski, „Ekranizacje *Medalionów*”, w: *Zagłada w „Medalionach” Zofii Nałkowskiej. Tekst i konteksty*, red. Tomasz Żukowski (Warszawa, IBL PAN, 2016), 217. Na temat usuwania scen pokazujących stosunek Polaków do Zagłady w kilku innych polskich filmach: zob. Piotr Śmiałowski, „*Proszę to wyciąć*”, czyli historia scen wyciętych z polskich filmów w pierwszym ćwierćwieczu PRL, wyd. 2 popr. (Kraków: Universitas, 2024).

¹¹ Pierwszych siedem części cyklu miało swoje pierwodruki prasowe w „Głosie Ludu”, „Lewym Torze”, „Kuźnicy”, za: Szałagan i Kotowska-Kachel, „Zofia Nałkowska”. Jak natomiast ustalił Morawiec, tekst *Dorośli i dzieci w Oświęcimiu* miał swój pierwodruk prasowy pod tytułem *Ludzie w Oświęcimiu* w: „Głos Ludu” 2, nr 157 (197) (1945): 5. Zob. Morawiec, „Coś z niczego?”, 144.

¹² Zob. np. Zbigniew Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970* (Warszawa: Neriton, 2010) (tu: uwagi wstępne); Kamila Kamińska-Chełmiński, *Cenzura w Polsce 1944–1960. Organizacja, kadry, metody pracy* (Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2019).

¹³ Zofia Nałkowska, *Medaliony* (Warszawa: Czytelnik, 1946). Informacja w stopce redakcyjnej o druku we wrześniu 1946 r. oraz podany kod cenzora M-14937.

¹⁴ Morawiec, „O «Medalionach» Zofii Nałkowskiej raz jeszcze”, 157–189.

¹⁵ Zob. Kamila Budrowska, „Cykl wymuszony. O «Węzłach życia» Zofii Nałkowskiej”, w: *Cykle i cykliczność. Prace dedykowane Pani Profesor Krystynie Jakowskiej*, red. Anna Kiezuń i Dariusz Kulesza (Białystok: Trans Humana, 2010), 69–82 oraz Kamila Budrowska, „Wykluczanie tradycji. Cenzurowanie międzywojennej literatury kobiecej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku (na przykładzie twórczości Zofii Nałkowskiej)”, *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie* 7, nr 1 (2015): 49–57, <https://doi.org/10.12775/SE.2015.005>.

Najważniejsze ustalenia na temat cenzurowania *Medalionów* – powzięte na podstawie dokumentacji z roku 1949 (wydanie drugie), lat 1951–1952 (wydanie trzecie) oraz 1953–1956 (*Pisma wybrane*, w których opublikowano cykl w całości) – można streścić następująco: cenzorzy są świadomi wagi i rangi artystycznej dzieła, ale nie wahają się przed postawieniem mu poważnych zarzutów: naturalizmu, „nadmiernego” pesymizmu, braku „właściwie nakreślonych” treści społecznych i politycznych oraz „niewłaściwego” pokazania reakcji Polaków na Zagładę¹⁶.

Dwie jednoznacznie negatywne oceny pochodzą z okresu najsurowszej kontroli, która przypadała w GUKPPiW na czas od późnej jesieni 1948 r. do połowy 1954 r. i wiązała się z licznymi restrykcjami wobec tekstów (zatrzymywanie pierwodruków i wznowień, wprowadzanie zmian w tekstach) oraz autorów („zapisy na nazwisko”)¹⁷. We wrześniu 1951 r. cenzor Dobrzyński nie udziela zgody na ukazanie się trzeciej edycji zbioru Nałkowskiej, uznając go za „przestarzały”. Zwierzchnicy lekceważą ten postulat i wydają decyzję o zgodzie na druk, a samą recenzję publikują w wewnętrznym „Biuletynie Informacyjno-Instrukcyjnym” nr 8 z 1952 r., jako przykład źle pojętej cenzorskiej nadgorliwości¹⁸. W recenzji wtórnej z 13 września 1949 r. natomiast, przygotowywanej po wydrukowaniu drugiej edycji *Medalionów* i odnoszącej się do projektowanego wznowienia, opiniująca idzie jeszcze dalej i proponuje wprowadzenie głębokich zmian. Zmian w tekście traktowanym, nawet w urzędzie cenzury, jako dokument. W konkluzji czytamy, że można byłoby go wznović, lecz „po dokonaniu pewnych zmian”. Ocenę podpisano nieczytel-

¹⁶ AAN, GUKPPiW, sygn. 2854, 2861, 2864, 2919, 2929, 3073, 3077.

¹⁷ Stan badań na temat cenzury w Polsce jest zaawansowany, wymieniam jedynie najważniejsze ujęcia monograficzne: Aleksander Pawlicki, *Kompletna szarość. Cenzura w latach 1965–1972. Instytucja i ludzie* (Warszawa: TRIO, 2001); Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*; Marzena Woźniak-Łabieniec, *Obecny nieobecny. Krajowa recepcja Czesława Miłosza w krytyce literackiej lat pięćdziesiątych w świetle dokumentów cenzury* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012); Kajetan Mojsak, *Cenzura wobec prozy „nowoczesnej” 1956–1965* (Warszawa: IBL PAN, 2016); Elżbieta Dąbrowicz, *Cenzura na gruzach. Szkice o literackich świadectwach życia w PRL-u* (Białystok: Alter Studio, 2017); Anna Wiśniewska-Grabarczyk, „Czytelnik” ocenzurowany. *Literatura w kryptotekstach – recenzjach cenzorskich okresu stalinizmu* (Warszawa: IPN, 2018); Agnieszka Kloc, *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w literaturze polskiej (1956–1958)* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2018); Wiktor Gardocki, *Cenzura wobec literatury polskiej w latach osiemdziesiątych XX w.* (Warszawa: IBL, 2019); Kamińska-Chełmiński, *Cenzura w Polsce 1944–1960*; Wanda Ciszewska-Pawłowska i Barbara Centek, red., *Piętno władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020).

¹⁸ Budrowska, *Literatura i pisarze*, 43–45; Wiśniewska-Grabarczyk, *Książki z Mysiej*, 132–138.

nie, ale na podstawie porównania z innymi dokumentami można przyjąć, że to sygnatura Krystyny Bażańskiej:

[...] „Medaliony” to jeden akt oskarżający. Są to jednak fragmenty cierpienia i tragedii Żydów (sic!) spędzonych z całej Europy do obozów w Polsce. Postawa ich jest raczej bierna. Brak jakiejś zorganizowanej walki. Jeżeli się ratują – to indywidualnie, gdyż chcą żyć, pchani instynktem zwierzęcym, który wyraża się w tych okolicznościach.

Czytelnika polskiego może razić brak oceny pozytywnej w stosunku do społeczeństwa polskiego. Dwie postacie polskie w „Medalionach” – są negatywne. **Należałoby może zamieścić jeszcze jeden obrazek dający postać polską – pozytywną** (podkr. K.B.).

W sumie jednak „Medaliony” zaliczyć trzeba do książek raczej dokumentarnych, z całym naturalizmem oddających tragedię ludzi w obliczu śmierci lub tragedię ludzi, nie zdających sobie sprawy z przykładania ręki do tych zbrodni. Ze względu na siłę przekonywania oraz wielki artyzm autorki, książka zasługuje na tłumaczenia na języki obce¹⁹.

Opinia jest kuriozalna nawet jak na standardy GUKPPiW, dodatkowo – wewnątrz sprzeczna. I w tym przypadku zwierzchnicy nie zgadzają się z jej konkluzją i wyrażają zgodę na druk utworu bez żadnych zmian. Przy czym wydaje się, że na taką decyzję wpłynęła nie tyle pozycja zawodowa pisarki, gdyż niedługo później zmuszono ją do znaczącego rozszerzenia *Węzłów życia*, ile dbałość o zachowanie integralności samych *Medalionów*, doskonale znanych czytelnikom, więc niełatwych do „poprawienia” bez rozgłosu.

Z punktu widzenia niniejszych dociekań najbardziej interesujący wydaje się argument, który ma uzasadniać postulowane przekształcenia tekstu: poprawić negatywny wizerunek Polaków, obojętnych wobec tragedii Żydów, i zrównoważyć „dwie postacie negatywne” – „polską postacią pozytywną”. „Bez-troska” porada cenzorki Bażańskiej, choć odrzucona w wyższej instancji, dowodzi bezpośrednio manipulacji obrazem II wojny światowej i budowaniu narracji niezgodnej z faktami i pamięcią społeczną.

Warto wspomnieć, a kwestię tę jedynie sygnalizuję, że zarzut ukazywania obojętności lub okrucieństwa Polaków w stosunku do Żydów powtarza się w wielu recenzjach cenzorskich z okresu stalinowskiego, prowadząc, przy

¹⁹ AAN, GUKPPiW, sygn. 2929, k. 93. W pracy *Literatura i pisarze* podałam, co słusznie skorygowała Wiśniewska-Grabarczyk, że postulat dopisania „obrazka” pochodzi z recenzji cenzora Dobrzyńskiego i że recenzja ta została opublikowana w cenzorskim biuletynie informacyjnym. Niniejszym prostuję swój błąd.

tekstach mniej rozpoznawalnych niż *Medaliony*, do wprowadzania głębokich ingerencji lub braku zgody na druk w całości²⁰.

MEDALIONY W ZWIĄZKU RADZIECKIM

Ostatnie zdanie recenzji z 13 września 1949 r.: „[...] Ze względu na siłę przekonywania oraz wielki artyzm autorki, książka zasługuje na tłumaczenia na języki obce” zacytowano w „Sprawozdaniu opisowym Wydziału Badania Ruchu Wydawniczego”, w krótkiej notce informującej, że drugiego wydania dokonała w 1949 r. oficyna Czytelnik²¹.

Pierwsze tłumaczenia *Medalionów* na języki obce ukazały się niedługo po polskim pierwodruku, a w latach 1949–1950 zbiór ogłoszono w języku czeskim, serbsko-chorwackim i słowackim. Wraz z destalinizacją pojawiły się przekłady na rumuński i esperanto oraz, bardzo istotna ze społecznego punktu widzenia, edycja w języku niemieckim²². Wydania w ZSRR w przekładzie na język rosyjski doczekał się jednak wojenny cykl Nałkowskiej dopiero w 1974 r., po blisko trzydziestu latach od daty powstania²³, w dwutomowym zbiorze zredagowanym przez Wiktora Borisowa i Wiktora Choriewa *Sovremiennye polskie powiesti* [Współczesne polskie opowieści]²⁴. Można zatem w tym miejscu postawić kluczowe dla wywodu pytania: dlaczego nie przetłumaczono cyklu na rosyjski zaraz po jego polskim debiucie oraz dlaczego nie doczekał

²⁰ Przykładowo: wspomnienia z okresu likwidacji getta warszawskiego autorstwa Mariana Berlanda *Dni długie jak wieki*, które zostały wydane dopiero w latach 90., czy zatrzymany w całości reportaż Jana Kotta *11 września 1946* o pobycie w schronisku dla sierot żydowskich, ofiar pogromu kieleckiego. Zob. Budrowska, *Literatura i pisarze*; Kamila Budrowska, „Cenzura wobec tematu II wojny światowej w literaturze polskiej w latach 1944–1990. Stan badań i perspektywy badawcze”, *Teksty Drugie*, nr 3 (2020): 181–197, <https://doi.org/10.18318/td.2020.3.12>.

²¹ AAN, GUKPPiW, sygn. 4567, k. 431.

²² W 1956 r. tłumaczenia na niemiecki dokonał Henryk Bereska.

²³ Co ciekawe, w rosyjskojęzycznym stanie badań jeszcze w 1989 r. twierdzono, że ze względu na swoje „wybitne znaczenie” *Medaliony* zostały od razu po wydaniu przetłumaczone na wiele języków obcych, sugerując, że dokonano wtedy także edycji w języku rosyjskim. Zob. Swietłana Musijenko, *Tworczestwo Zofii Nałkowskiej* (Minsk: Nauka i Technika, 1989), 172.

²⁴ Wiktor Borisow i Wiktor Choriew, red., *Sovremiennye polskie powiesti v dvuch tomach*, pierewod s polskogo, t. 1–2 (Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1974). W rosyjskiej teorii literatury *powiest*’ jest uznawana za gatunek „niekanoniczny”, obejmujący teksty przynależące do różnych rodzajów literackich i tradycyjnie pojmowanych gatunków, a które zawsze opowiadają o zmaganiach bohatera z przeciwnościami losu i śmiercią. Zob. Natan D. Tamarczienko, red., *Teorija literaturnych žanrov* (Moskwa: „Akademija”, 2012), 84–90.

się odrębnego wydania, ale trafił do wieloautorskiego zbioru „utworów współczesnych”.

Zacznijmy od najprostszej kwestii: ogłędzin rosyjskiej edycji tekstu. Dwutomowy zbiór, wydany przez prestiżowe wydawnictwo Chudożestwiennaja Litieratura [Literatura Piękna] w serii *Biblioteka pol'skoj litieratury* [Biblioteka Literatury Polskiej], mieści dwanaście utworów podanych w układzie chronologicznym i przetłumaczonych przez różnych tłumaczy. Całość poprzedza obszerny wstęp, a podsumowują krótkie noty o pisarzach; oba parateksty zostały przygotowane przez Choriewa. Pod tłumaczeniami widnieją daty powstania dzieł lub daty polskich pierwodruków, pozwalające usytuować je historycznie. *Medaliony* w przekładzie Gildy Jazykowej²⁵, opatrzone słynnym mottem oraz podpisane tak, jak w oryginale: „Wiosna – lato, 1945”, inicjują tom pierwszy. W dalszej kolejności są zamieszczone: *Victoria* Gustawa Morcinka (opowiadanie opublikowane w 1956 r., w wydaniu rosyjskim widnieje data 1954, a więc wcześniejszej redakcji tekstu), *Jak być kochaną* Kazimierza Brandysa (opowiadanie z 1960 r.), *Ranny w lesie* Witolda Zalewskiego (opowiadanie z 1960 r.), *Boski Juliusz* Jacka Bocheńskiego (pierwsza część trylogii powieściowej opublikowanej w 1961 r.), *Ziemi przypisany* Juliana Kawalca (1962), *Naganiacz* (nowela z 1962 r.) Romana Bratnego, a w tomie drugim – *Ciotka* Ernesta Brylla (1964), *Pingwin* Jerzego Stawińskiego (scenariusz filmowy z 1965 r.), *Ogród pana Nietschke* Kornela Filipowicza (1965), *Disneyland* Stanisława Dygata (1965), *Kierunek – Berlin* Wojciecha Żukrowskiego (nowela filmowa, zekranizowana w 1969 r., ogłoszona drukiem w 1970 r., której współautorem był Jerzy Passendorfer). Uwagę zwraca zatem duża rozpiętość tematyczna i stylistyczna tekstów: obok utworów o wojnie, pojawiają się te o problematyce chłopskiej, historycznej czy obyczajowej; obok tekstu-świadcstwa – utwory prozy psychologicznej. Niektóre dzieła opublikowano w języku rosyjskim po raz kolejny (na przykład *Victorię* Morcinka, ogłoszoną po rosyjsku w 1971 r. w tomie nowel pisarza), jednak zdecydowaną większość – po raz pierwszy. Ich wspólnym mianownikiem jest zakwalifikowanie przez redaktora do pojemnego gatunku *poviesti*, opisującej zmagania człowieka z niesprzyjającym losem. Trzeba podkreślić, że – podobnie jak *Medaliony* – kilka z zamieszczonych w wyborze utworów to opowiadania lub scenariusze filmowe, a więc utwory publikowane w oryginale jako części większych całości lub teksty przeznaczone do zekranizowania, poddające się więc, ze względu na kontekst, szerszej interpretacji. Dzieło Zofii Nałkowskiej jest

²⁵ Gilda (Hilda) Władimirowna Jazykowa, ur. w 1929 r., przetłumaczyła na rosyjski także inne dzieła Nałkowskiej oraz, między innymi, utwory Jarosława Iwaszkiewicza, Edwarda Stachury.

natomiast jedynym kompletnym cyklem opowiadań, a ponadto **jedynym utworem z okresu tużpowojennego**; poza nowelą *Morcinka* wszystkie inne teksty pochodzą z lat 60., czyli w odniesieniu do roku wydania (1974) łatwiej uznać je za „współczesne”.

Z punktu widzenia niniejszych rozważań bardzo ciekawy okazuje się wstęp²⁶. Choriew, znakomity polonista, tłumacz oraz propagator polskiej literatury i kultury w Związku Radzieckim (a po 1991 r. – i w Rosji) kładzie w nim nacisk na rocznicowość wydania zbioru *Sovremiennyye polskie poviesti*, który ogłasza się w trzydziestolecie powstania Polski Ludowej. Czytamy zatem o chęci stworzenia „Wielkiej Księgi”, która oddałaby trud i złożoność zmian tego okresu w dziejach socjalistycznej Polski, a służyć temu celowi ma świadomy dobór zróżnicowanych pod względem tematycznym i stylistycznym, „krótkometrażowych”, jak określa je redaktor, tekstów. Specyficzne historyczne lokowanie tomów przydaje im zatem „rocznicowego” charakteru, nie do końca zgodnego jednak z zawartością: jubileuszowe okazują się wyłącznie niektóre partie wstępu, dobór tekstów zaś – choć nie brakuje tu i utworów propagandowych (*Morcinek*, *Żukrowski*) – pokazuje przemiany polskiej prozy, a nie przemiany polityczne i społeczne Polski Ludowej.

II wojna światowa i okupacja to najważniejszy, zdaniem Choriewa, temat polskiej literatury współczesnej, dlatego wiele miejsca poświęca analizie jej obrazu, wiele też w zbiorze utworów związanych tematycznie z wojną, nazywanych zawsze „antyfaszystowskimi”. *Medaliony* autor przedślowia uznaje za źródła [istoki] nurtu prozy dokumentalnej o tematyce wojennej w Polsce, a analizując dzieło Nałkowskiej, skupia się na kilku elementach: pracy pisarki w Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, wartości dokumentalnej tekstu oraz opisie nowych środków wyrazu, w tym zdziwienia, które autorka stosuje dla wyrażenia ogromnych emocji wobec dokonanego ludobójstwa²⁷.

Tu warto dodać, że wstęp do rosyjskiego pierwodruku tekstu Nałkowskiej ustanowił na długo obowiązujący w literaturoznawstwie radzieckim sposób analizowania utworu²⁸. We wrześniu 1978 r., podczas Międzynarodowego Kongresu Sławistów, który zgromadził około tysiąca naukowców z całego świata, członkowie delegacji radzieckiej: Jurij W. Bogdanow, Galina J. Iljina

²⁶ Wiktor Choriew, „Predislovije”, w: *Sovremiennyye polskie poviesti v dvuch tomach*, t. 1, red. Wiktor Borisow i Wiktor Choriew (Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1974), 5–31.

²⁷ Choriew, „Predislovije”, 7–9.

²⁸ Warto wspomnieć, że w pierwszym rosyjskojęzycznym tekście naukowym na temat polskiej prozy powojennej *Medaliony* nie zostały uwzględnione. Zob. *Sovremennaja polskaja litieratura. Sbornik statiej* (Moskwa: Glavizdat, 1953).

i Choriew zaprezentowali wystąpienie *Opyt antifaszistovskov soprotivlenija i razvoj južno- i zapadnosłowiańskich litieratur* [Doświadczenie sprzeciwu antyfaszystowskiego a rozwój literatur południowo- i zachodniosłowiańskich], w którym pojawił się fragment na temat *Medalionów*, powtarzający wiele tez ze wstępu do zbioru z 1974 r.²⁹ I tu także literaturę wojenną nazywa się „antyfaszystowską”, a sama tematyka jest dla polskiej prozy najistotniejsza. *Medaliony* podaje się jako przykład dzieła opartego na faktach, dokumentacyjnego, które w zdecydowanym stopniu przyczyniło się do rozwoju tego typu literatury w Polsce³⁰. Podobne ujęcie pojawia się także we wstępie do kolejnego rosyjskojęzycznego wydania *Medalionów* Nałkowskiej, które ukazało w wydaniu zbiorowym dzieł pisarki z 1979 r., w tym samym tłumaczeniu³¹.

Należy podkreślić, że fragmenty wstępu do zbioru *Sovremiennoje polskie powiesti*, które są poświęcone prozie Nałkowskiej, mają, co zaskakujące, wyraźny charakter polemiczny. Choriew odpiesa – niepostawione wprost – zarzuty, usprawiedliwia i tłumaczy decyzje Nałkowskiej związane z przyjętą przez nią metodą twórczą. Wspomina o pokazywaniu nagich faktów, ale „oczywiście” przy zastosowaniu oceny moralnej i stawianiu „zawsze” pytań o przyczyny, odpierając w ten sposób hipotetyczne posądzenie o nieobecność jednoznacznego komentarza odautorskiego i brak wyraźnego napiętnowania przedstawianych faktów.

Aby ustalić, czy i kto mógł postawić dziełu Nałkowskiej podobne oskarżenia, musimy się przenieść o trzydzieści lat w stosunku do daty jego rosyjskojęzycznego wydania. W 2004 r., na zorganizowanej w Grodnie konferencji poświęconej twórczości Nałkowskiej, Choriew zaprezentował przełomowy dla myślenia o recepcji autorki *Granicy* w (nieistniejącym już) Związku Radzieckim referat. W wypowiedzi, opublikowanej potem w książce pokonferencyjnej³², mówi o ścisłej zależności kanonu polskiej literatury w sowieckiej

²⁹ Jurij W. Bogdanow, Galina J. Iljina i Wiktor A. Choriew, „Opyt antifaszistowskiego soprotivlenija i razvoj južno- i zapadnosłowiańskich litieratur”, w: *Slavianskije litieratury. Doklady sovietskoj delegacji*, red. Michał P. Aleksiejew, Dmitrij F. Markow, Andriej N. Robinson, Władimir P. Grebieniuk (Moskwa: „Nauka”, 1978), 446–456.

³⁰ Ów spetryfikowany sposób analizy tekstu mógł także wpłynąć na jego narzucane ujęcia w literaturoznawstwie polskim. Na przykład praca *Literatura wobec wojny i okupacji* pod redakcją Michała Głowińskiego i Janusza Sławińskiego, z artykułem Ireny Maciejewskiej „Getto warszawskie w literaturze polskiej”, w którym pojawiają się prekursorskie opisy problematyki Zagłady w *Medalionach*, została opublikowana w 1976 r. [Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; 135–162], po długich, jak wynika ze stopki redakcyjnej, peregrynacjach w urzędzie cenzury. Wątek jest ciekawy, wymaga odrębnego opracowania.

³¹ Zofia Nałkowskaja, *Isbrannoje* (Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1979).

³² Choriew, „«Kanon» posliewojennoj pol'skoj prozy w Rossii”, 24–32.

Rosji od koniunktury politycznej i zmianach w tym zakresie, wynikających ze zmiany [otmieny] cenzury, która nastąpiła dopiero po 1991 r.³³ Zaznacza, że Polacy i Rosjanie czytali i czytają polską literaturę inaczej, pod innym kątem i powtarza swoją opinię, że najważniejszy i najtrwalszy we współczesnej literaturze polskiej okazał się temat wojenny.

W artykule pojawia się także dłuższy akapit na temat *Medalionów*, w którym autor podkreśla, że to utwór nowatorski, mówiący „ściszonym głosem”. Choriew pisze, że to cykl składający się z ośmiu opowiadań, a więc sytuuje tekst zgodnie z polską typologią genologiczną³⁴. Wskazuje także **bezpośrednio** na negatywny wpływ instytucjonalnej cenzury, podkreślając jednocześnie podobieństwo sytuacji edytorskiej dzieła Nałkowskiej i innego fundacyjnego dla literatury polskiej tekstu o II wojnie światowej – opowiadań obozowych Tadeusza Borowskiego:

[...] ideologiczna cenzura w Związku Radzieckim przez długi czas *Medaliony*, jak i opowiadania Tadeusza Borowskiego, uważała za „nieprawomyślne” [nie-*blagonadiożnyje*].

Z *Medalionami* udało się zaznajomić rosyjskiego czytelnika po raz pierwszy w 1974 r., włączając je w skład dwutomowej edycji *Współczesnych polskich opowieści*. A książka Borowskiego w języku rosyjskim mogła pojawić się dopiero w 1989 r. – władze radzieckie przez wiele lat przesunęły jej wydanie, nie bez podstawy obawiając się czytelnicznych asocjacji hitlerowskiego obozu koncentracyjnego ze stalinowskimi³⁵.

Na późny druk *Medalionów* Nałkowskiej w ZSRR decydujący wpływ miała zatem instytucjonalna cenzura i to „wobec niej” pisano dyskursywne partie wstępu.

System cenzury w ZSRR cechowało duże skomplikowanie, kształtował się on od roku 1917 i obowiązywał do 1991 r., stając się wzorem dla innych, wprowadzanych po II wojnie światowej w bloku wschodnim. Nie ma możliwości opisanego go w krótkim artykule, stąd tylko kilka ustaleń, pozwalających zrozumieć część zawiłości związanych z cenzurowaniem cyklu Nałkowskiej.

³³ Choriew, „«Kanon» posliewojennoj pol'skoj prozy w Rossii”, 26.

³⁴ O *Medalionach* jako „cyklu opowiadań” lub „zbiorze opowiadań”, a nie „powieści” pisał także w: Wiktor Choriew, *Polskaja litieratura XX wieka. 1890–1990* (Moskwa: „Indrik”, 2009).

³⁵ Choriew, „«Kanon» posliewojennoj pol'skoj prozy w Rossii”, 30. Tłumaczenie własne. Pierwsze wydanie opowiadań Borowskiego ukazało się jako *Proszczanije c Mariej. Rasskazy* w przekładzie Stelli D. Tonkonogowej i ze wstępem Tadeusza Drewnowskiego (Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1989).

Charakterystycznym elementem radzieckiego systemu kontroli była hierarchiczność, a także rozgałęzienie i rozproszenie odpowiedzialności, gdyż kontrolą prewencyjną zajmowano się w wielu instytucjach partyjnych i państwowych, w tym Komitecie Centralnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KC KPZR), powołanym specjalnie do tego celu Komitecie do spraw Druku przy Radzie Ministrów ZSRR, słynnym „Gławlicie” [Głavnoje Uprawlienije do Spraw Litietatury i Isdatiel’stw], a także redakcjach czasopism i wydawnictw. Kontrolę uzależniono ściśle od polityki, stąd okresy jej zacieśniania i luzowania, na które wpływała sytuacja wewnętrzna i zewnętrzna państwa: po powojennym okresie intensyfikacji działań (1946–1953) – z apogeum przypadającym na lata stalinowskich czystek – nastąpiła „odwilż” (1953–1964), a potem okres ponownego zaostrzania (1965–1984)³⁶. Przez wszystkie lata istnienia instytucjonalnej cenzury najskrupulatniej śledzono wątki polityczne, w tym te związane z problematyką II wojny światowej: działania Armii Czerwonej, informacje o okupacyjnym terrorze, relacjach z Zachodem, tematykę łagrową, a także wątki obyczajowe: erotykę i naturalizm, rozumiany także szeroko, jako przedstawianie okrucieństwa, w tym wojennego. Cenzura w sowieckiej Rosji była bardzo surowa i wiązała się z odpowiedzialnością karną autora lub redaktora³⁷.

Medaliony cenzurowano już po zakończeniu dwunastoletniego okresu odwilży, zwanej „Chruszczewowską”, w czasie ponownego zacieśniania granic swobody twórczej. Jak czytamy w stopce redakcyjnej, tom pierwszy zbioru *Sovremiennyje polskije powiesti* oddano do składu 18 października 1973 r., a zgodę na druk podpisano 27 marca 1974 r. Późna faza kontroli tekstu, już po jego zatwierdzeniu do składu, trwała zatem prawie pół roku, co wskazuje na przewlekłość procedury. Tom drugi kontrolowano krócej: od 10 grudnia 1973 r. do 8 kwietnia 1974 r.³⁸ Można zatem przypuszczać, że za przedmiot szczególnego zainteresowania uchodził zamieszczony w tomie pierwszym wstęp do zbioru, a niewykluczone, że także i *Medaliony*.

Przeprowadzenie kwerend w rosyjskich archiwach nie jest obecnie możliwe, w pracy badawczej trzeba zatem wykorzystać materiały cenzury, które zostały opublikowane w licznych wyborach³⁹, oraz ustalenia z bardzo rozwiniętego

³⁶ Herman Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature. 1917–1991* (Lanham: Rowman & Littlefield, 1997).

³⁷ Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature*.

³⁸ Borisow i Choriew, *Sovremiennyje polskije powiesti*, t. 1, 504; t. 2, 568.

³⁹ Najważniejsze publikacje dokumentów: Denis L. Babichenko, red., „*Litieraturnyj front*”. *Istoria političeskoj cenzury 1932–1946. Sbornik dokumentow* (Moskwa: Nasledie, 1994); Tatiana M. Gorajewa, red., *Istorijskaja sovietskoj političeskoj cenzury. Dokumenty i komentari* (Moskwa:

stanu badań⁴⁰. Wśród opublikowanych materiałów nie udało się znaleźć tych związanych bezpośrednio z cenzurowaniem tłumaczenia i rosyjskiego pierwodruku cyklu Nałkowskiej, nie wiemy więc dokładnie, kiedy rozpoczęto pierwsze kontrole tekstu. Zdołano natomiast dotrzeć do dwóch interesujących dokumentów dopełniających, związanych z podobną problematyką bądź przygotowanych w okresie, który można przyjąć za prawdopodobny czas kontroli tekstu.

W notatce sporządzonej w KC KPZR 4 stycznia 1965 r. na temat książki historycznej *Istorija wielikoj otieczestwiennoj wojny Sovietskovo Sojuza. 1941–1945*, złożonej do druku, by uświetnić dwudziestą rocznicę zwycięstwa nad faszyzmem, natrafiamy na charakterystyczną ingerencję, związaną z intensywnym kształtowaniem obrazu wojny. Redaktorzy książki dostają polecenie, by doprecyzować w tekście liczbę ofiar ze strony rosyjskiej, gdyż „burżuazyjni falsyfikatory historii” (w domyśle – zachodni) podają, że dwudziestomilionowe straty dotyczą radzieckich żołnierzy. Liczbę ofiar, którą w tej wysokości już wcześniej podawano, nie była więc w połowie lat 60. objęta zakazem ujawniania, należało skomentować następująco: „[...] połowa z nich to cywilne ofiary wojny oraz jeńcy wojenni zamęczeni i zabici przez hitlerowców na okupowanych przez nich terytoriach radzieckich”⁴¹. Miejsce sporządzenia zapisu – organ stojący najwyżej w hierarchii władzy (także kontrolnej) – wskazuje na niezmienną, pomimo upływu lat, aktualność tematyki wojennej i jej wagę w kształtowaniu radzieckiej polityki historycznej. W narracji oficjalnej winno się, jak wynika z zaleceń, tonować pesymizm obrazu oraz unikać niedomówień, stąd „zmniejszanie” liczby zabitych żołnierzy i podkreślanie faktu, że wszystkich zbrodni dokonali faszyści.

W innym, interesującym z punktu widzenia niniejszych rozważań, dokumencie, *O pierieizdanijach niekotorych proizwiedienji chudożestwiennoj literatury 1920-x godov* [O przedrukach niektórych utworów z literatury pięknej lat dwudziestych], który podpisano w KC KPZR 31 maja 1972 r., odnajdujemy zalecenie operacyjne, w jaki sposób wydawać literaturę kontrowersyjną, ale

ROSSPEN, 1997); Denis L. Babichenko, oprac. „*Szczastie literatury*”. *Gosudarstwo i pisatieli. 1925–1938. Dokumenty* (Moskwa: ROSSPEN, 1997); Arlen W. Blum, red., *Kultura i własť od Stalina do Gorbaczewa. Cenzura w Sovietskom Sojuzie 1917–1991. Dokumenty* (Moskwa: ROSSPEN, 2004).

⁴⁰ Denis L. Babichenko, *Pisatieli i cenzory. Sovietskaja literatura 40. godov pod političeskim kontroliem CK* (Moskwa: „Rossija Mołodaja”, 1994); Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature*; Tatiana M. Goriajeva, *Iskluczit’ wsiakije upominanija... Oczerki istorii sovietskoj cenzury* (Moskwa: RGGU Press, 1995); Arlen W. Blum, *Sovietskaja cenzura w epochu totalno terrora. 1929–1953* (Sankt Petersburg: Akademiceskij Projekt, 2000).

⁴¹ Goriajeva, *Istorija sovietskoj političeskoj cenzury*, 145.

nie na tyle, by całkowicie zakazać jej druku. W materiale wymienia się nazwiska kilkunastu wybitnych pisarzy rosyjskich, między innymi: Osipa Mandelsztama, Wiaczesława Iwanowa, Michaiła Bułhakowa, których dzieł we wczesnych latach 70. nie sposób już nie wydawać, po licznych edycjach z okresu „odwilży”, ale należy je odpowiednio spreparować. Przygotowujący dokument nakazują zatem podjęcie działań, które mają być zastosowane łącznie, a które noszą wyraźne cechy cenzury: ograniczanie nakładów, poprzedzenie tekstu głównego wstępem, napisanym przez specjalistów (krytyków lub uznanych pisarzy), skierowanie do druku tylko do dwóch wyspecjalizowanych oficyn – Sowietkij Pisatel oraz Chudożestwiennaja Litieratura. Nadzorem i kontrolą druku takich książek ma się zajmować wyłącznie Komitet do spraw Druku przy Radzie Ministrów ZSRR, czyli Gławlit⁴².

Gdy się zastanowić, to okazuje się, że dokładnie w taki sposób wydano *Medaliony*: z przygotowanym przez specjalistę, odpowiednio interpretującym treść wstępem, w niewielkim, jak na liczbę czytelników rosyjskojęzycznych, nakładzie pięćdziesięciu tysięcy egzemplarzy i w zalecanym wydawnictwie. Dodatkowo „ukrywając” je w zróżnicowanym tematycznie, wieloautorskim zbiorze i publikując bardzo późno. Stąd ostrożne przypuszczenie, że opowiadania Nałkowskiej zakwalifikowano na najwyższych szczeblach radzieckiej władzy do grupy tekstów niezgodnych z oficjalną wykładnią wojny, „nieprawomyślnych” (jak określił je Choriew), ale które trzeba już było w połowie lat siedemdziesiątych – z jakichś powodów – wydać.

WNIOSKI

Zarówno w Polsce, jak i Związku Radzieckim, instytucjonalna cenzura sformułowała w stosunku do *Medalionów* poważne zastrzeżenia, które miały jednak zdecydowanie odmienny charakter. W Polsce, po kuriozalnych propozycjach ingerencji w tekst i wstrzymania dodruku w latach stalinowskich, wydaje się go bez zmian, regulując jednakże recepcję. W sowieckiej Rosji opóźnia się edycję tekstu, dopisuje wstęp i dołącza inne utwory o zróżnicowanej tematyce, by osłabić jego wymowę. W obu wypadkach stosuje się zatem wobec tekstu zabiegi zewnętrzne.

Tym, co zdecydowanie różni historię edytorską *Medalionów* w obu krajach, jest czas wydania, a co za tym idzie – czas sformułowania cenzuralnych

⁴² Goriajeva, *Istorija sovietskoj političieskoj cenzury*, 201–202.

zastrzeżeń oraz, co w przypadku cenzury sowieckiej możemy jedynie domniemywać, szczegółowe zarzuty wobec tekstu. *Medaliony* ukazały się w oryginale zaraz po zakończeniu II wojny światowej, trafiając w Polsce na okres „łagodnej rewolucji” i stosunkowo liberalnej cenzury. Ich wydanie w zbliżonym czasie w tłumaczeniu na rosyjski nie byłoby możliwe, ze względu na różnice historyczne: okres stalinowskiego terroru zakończył się w ZSRR dopiero w 1953 r., wraz ze śmiercią dyktatora. Czas wydania tekstu Nałkowskiej wydaje się więc kluczowy ze względu na uzależnienie cenzury od zmian politycznych i jej sinusoidalną zmienność. Powstaje ważne pytanie, na które nie potrafimy odpowiedzieć na tym etapie badań: dlaczego nie wydano tekstu Nałkowskiej w czasie Chruszczewowskiej odwilży, gdy ogłoszono utwory tak głęboko zmieniające obraz sowieckiej rzeczywistości, jak opowiadanie łagrowe Aleksandra Sołżenicyna?

Problem braku pomocy Żydom i współdziałania Polaków w Zagładzie nie miał, z kolei, dla władz radzieckich takiego znaczenia, jak dla polskich; w Rosji ważne było podtrzymanie perspektywy zwycięzcy i heroicznego obrazu wojny, związanych z budowaniem mocarstwowej pozycji. Z takiego punktu widzenia za mało w *Medalionach* opisów wojennego bohaterstwa, za dużo zwątpienia w człowieka i pesymizmu.

Chciałabym postawić ostrożną hipotezę, że fundamentalny dla instytucjonalnej kontroli temat II wojny światowej cenzurowano w Polsce i ZSRR podobnie, ale przy zachowaniu odmienności, związanych z lokalnym oglądem wydarzeń i lokalnymi potrzebami. O budowanym w bloku wschodnim obrazie wojny na pewno decydowały dyrektywy płynące z Moskwy, ale dotyczyły one kwestii ogólnych, a nie szczegółów, związanych z oceną pojedynczych wydarzeń, czy – najistotniejszych nawet – dzieł.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

AAN, GUKPPiW. Sygn. 2854, 2861, 2864, 2919, 2929, 3073, 3077, 4567.

LITERATURA

Babichenko, Denis L., red. „*Litieraturnyj front*”. *Istoria političeskoj cenzury 1932–1946. Sbornik dokumentow*. Moskwa: Nasledie, 1994 [Бабиченко, Денис Л., ред. „*Литературный фронт*”. *История политической цензуры 1932–1946. Сборник документов*. Москва: Наследие, 1994].

Babichenko, Denis L. *Pisateli i cenzory. Sovjetskaja litieratura 40. godov pod političeskim kontroliem CK*. Moskwa: „Rossija Mołodaja”, 1994 [Бабиченко, Денис Л. *Писатели и цензоры*.

- Советская литература 40. Годов под политическим контролем ЦК.* Москва: „Россия Молодая”, 1994].
- Babichenko, Denis L., oprac. „*Scziastie literatury*”. *Gosudarstwo i pisateli. 1925–1938. Dokumenty.* Moskwa: ROSSPEN, 1997 [Бабиченко, Денис Л., oprac. „*Счастие литературы*”. *Государство и писатели. 1925–1938. Документы.* Москва: РОССПЭН, 1997].
- Blum, Arlen W., red. *Kultura i włast' od Stalina do Gorbaczewa. Cenzura w Sowietском Sojusze 1917–1991. Dokumenty.* Moskwa: ROSSPEN, 2004 [Блум, Арлен В., ред. *Культура и власть от Сталина до Горбачева. Цензура в Советском союзе 1917–1991. Документы.* Москва: РОССПЭН, 2004].
- Blum, Arlen W. *Sovietskaja cenzura w epochu totalnowo terrora. 1929–1953.* Sankt Petersburg: Akademicheskij Projekt, 2000 [Блум, Арлен В. *Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953.* Санкт Петербург: Академический Проект, 2000].
- Bogdanow, Jurij W., Galina J. Iljina i Wiktor A. Choriew. „Опыт antifaszistowskiego soprotivlenija i rozwoj južno- i zapadnosłowianskich litieratur”. W: *Slavianskije litieratury. Doklady sovietskoi delegacji*, red. Michaił P. Aleksiejew, Dmitrij F. Markow, Andriej N. Robinson, Władimir P. Grebieniuk, 446–456. Moskwa: „Наука”, 1978 [Богданов, Юрий В., Галина Я. Ильина и Виктор А. Хорев. „Опыт антифашистского сопротивления и розвой южно- и западнославянских литератур”. В: *Славянские литертатуры. Доклады советской делегации*, ред. Михаил П. Алексеев, Дмитрий Ф. Марков, Андрей Н. Робинсон, Владимир П. Гребенюк, 446–456. Москва: „Наука”, 1978].
- Borisow, Wiktor i Wiktor Choriew, red. *Sovremiennyje polskie powiesti v dwóch tomach.* Perevod s polskiego. T. 1–2. Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1974 [Борисов, Виктор и Виктор Хорев, ред. *Современные польские повести в двух томах.* Перевод с польского. Т. 1–2. Москва: Художественная литература, 1974].
- Borowski, Tadeusz. *Proszczanie c Mariej. Rasskazy.* Tłum. Stella D. Tonkonogowa. Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1989 [Боровски, Тадеуш. *Прощание с Марией. Рассказы.* перевод Стелла Д. Тонконогова. Москва: Художественная литература, 1989].
- Budrowska, Kamila. „Cenzura wobec tematu II wojny światowej w literaturze polskiej w latach 1944–1990. Stan badań i perspektywy badawcze”. *Teksty Drugie*, nr 3 (2020): 181–197. <https://doi.org/10.18318/td.2020.3.12>.
- Budrowska, Kamila. „Cykl wymuszony. O «Węzłach życia» Zofii Nałkowskiej”. W: *Cykle i cykliczność. Prace dedykowane Pani Profesor Krystynie Jakowskiej*, red. Anna Kieżuń i Dariusz Kulesza, 69–82. Białystok: Trans Humana, 2010.
- Budrowska, Kamila. *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958.* Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2009.
- Budrowska, Kamila. „Wykluczanie tradycji. Cenzurowanie międzywojennej literatury kobiecej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku (na przykładzie twórczości Zofii Nałkowskiej). *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie* 7, nr 1 (2015): 49–57. <https://doi.org/10.12775/SE.2015.005>.
- Choriew, Wiktor. „«Kanon» posiewojennej pol'skoj prozy w Rossii i tworcziestwo Zofii Nalkovskoj”. W: *Tworcziestwo Zofii Nalkovskoj i slawianskije kul'tury*, red. Swietłana Musijenko, 24–32. Grodno: „Наука i Technika”, 2005 [Хорев, Виктор. „«Канон» послевоенной польской прозы в России и творчество Зофии Налковской”. В: *Творчество Зофии Налковской и славянские культуры*, ред. Светлана Мусиенко, 24–32. Гродно: „Наука и техника”, 2005].
- Choriew, Wiktor. *Polската litieratura XX wieka. 1890–1990.* Moskwa: „Indrik”, 2009 [Хорев, Виктор. *Польская литература XX века. 1890–1990.* Москва: „Индрик”, 2009].

- Choriew, Wiktor. „Predislovije”. W: *Sovremienyje polskije powiesti v dwuch tomach*, t. 1, red. Wiktor Borisow i Wiktor Choriew, 5–31. Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1974 [Хорев, Виктор. „Предисловие”. В: *Современные польские повести в двух томах*, t. 1, red. Виктор Борисов и Виктор Хорев, 5–31. Moskwa: Художественная литература, 1974].
- Ciszewska-Pawłowska, Wanda i Barbara Centek, red. *Piętno władzy. Studia nad cenzurą i zakresem wolności słowa*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Dąbrowicz, Elżbieta. *Cenzura na gruzach. Szkice o literackich świadectwach życia w PRL-u*. Białystok: Alter Studio, 2017.
- Ermolaev, Herman. *Censorship in Soviet Literature. 1917–1991*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1997.
- Gardocki, Wiktor. *Cenzura wobec literatury polskiej w latach osiemdziesiątych XX w.* Warszawa: IBL, 2019.
- Gorajewa, Tatiana M. *Iskljucit’ wsiakije upominanija... Oczerki istorii sovietskoj cenzury*. Moskwa: RGGU Press, 1995 [Горяева, Татьяна М. *Исключить всякие упоминания... Очерки истории советской цензуры*. Moskwa: РГГУ Пресс, 1995].
- Gorajewa, Tatiana M., red. *Istorija sovietskoj političeskoj cenzury. Dokumenty i komentarii*. Moskwa: ROSSPEN, 1997 [Горяева, Татьяна М., red. *История советской политической цензуры. Документы и комментарии*. Moskwa: РОССПЭН, 1997].
- Kamińska-Chełminiak, Kamila. *Cenzura w Polsce 1944–1960. Organizacja, kadry, metody pracy*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2019.
- Karolak, Sylwia. *Doświadczenie Zagłady w literaturze polskiej 1947–1991. Kanon, który nie powstał*. Poznań: „Nauka i Innowacje”, 2014.
- Kloc, Agnieszka. *Cenzura wobec tematu II wojny światowej i podziemia powojennego w literaturze polskiej (1956–1958)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2018.
- Maciejewska, Irena. „Getto warszawskie w literaturze polskiej”. W: *Literatura wobec wojny i okupacji*, red. Michał Głowiński i Janusz Sławiński, 135–162. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Mojsak, Kajetan. *Cenzura wobec prozy „nowoczesnej” 1956–1965*. Warszawa: IBL PAN, 2016.
- Morawiec, Arkadiusz. „Coś z niczego? Profesor Spanner (raz jeszcze)”. *Narracje o Zagładzie*, nr 2 (2016): 133–149.
- Morawiec, Arkadiusz. *Literatura polska wobec ludobójstwa. Rekonesans*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018.
- Morawiec, Arkadiusz. „O «Medalionach» Zofii Nałkowskiej. Dopowiedzenia (w związku z ich genezą)”. W: *Archiwa i bruliony pisarzy. Odkrywanie*, red. Maria Prussak, Paweł Bem i Łukasz Cybulski, 157–189. Warszawa: IBL PAN, 2017.
- Musijenko, Swietłana. *Tworczestwo Zofii Nałkowskoj*. Minsk: Nauka i Tieschnika, 1989 [Мусиенко, Светлана. *Творчество Зои Налковской*. Минск: Наука и техника, 1989].
- Nalkovskaja, Zofia. *Isbrannoje*. Moskwa: Chudożestwiennaja Litieratura, 1979 [Налковска, Зофия. *Избранное*. Moskwa: Художественная литература, 1979].
- Nałkowska, Zofia. *Medaliony*. Warszawa: Czytelnik, 1946.
- Pawlicki, Aleksander. *Kompletna szarość. Cenzura w latach 1965–1972. Instytucja i ludzie*. Warszawa: TRIO, 2001.
- Romek, Zbigniew. *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*. Warszawa: Neriton, 2010.

- Sovremennaja polskaja literatura. Sbornik statiej.* Moskwa: Glavizdat, 1953 [*Современная польская литература. Сборник статей.* Москва: Главиздат, 1953].
- Szałagan, Alicja i Maria Kotowska-Kachel. „Zofia Nałkowska”. W: *Polscy pisarze i badacze literatury XX i XXI wieku. Cyfrowy słownik biobibliograficzny*, IBL PAN 2024. Dostęp 2.05.2025. <https://pisarzeibadacze.ibl.edu.pl/haslo/3252/nalkowska-zofia>.
- Śmiałowski, Piotr. „*Proszę to wyciąć*”, czyli historia scen wyciętych z polskich filmów w pierwszym ćwierćwieczu PRL. Wyd. 2 popr. Kraków: Universitas, 2024.
- Tamarczenko, Natan D., red. *Teorija literaturnych żanrov.* Moskwa: „Akademija”, 2012 [Тамарченко, Натан Д., ред. *Теория литературных жанров.* Москва: „Академия”, 2012].
- Wiśniewska-Grabarczyk, Anna. „Czytelnik” ocenowany. *Literatura w kryptotekstach – recenzjach cenzorskich okresu stalinizmu.* Warszawa: IPN, 2018.
- Wiśniewska-Grabarczyk, Anna. *Książki z Mysiej. Literatura w świetle poufnych Biuletynów urzędu cenzury z lat 1945–1956.* Warszawa: IBL PAN, 2021.
- Woźniak-Łabieniec, Marzena. *Obecny nieobecny. Krajowa recepcja Czesława Miłosza w krytyce literackiej lat pięćdziesiątych w świetle dokumentów cenzury.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012.
- Żukowski, Tomasz. „Ekranizacje Medalionów”. W: *Zagłada w „Medalionach” Zofii Nałkowskiej. Tekst i konteksty*, red. Tomasz Żukowski, 217–250. Warszawa, IBL PAN, 2016.
- Żukowski, Tomasz. „Pominięty temat: recepcja «Medalionów»”. W: *Zagłada w „Medalionach” Zofii Nałkowskiej. Tekst i konteksty*, red. Tomasz Żukowski, 51–91. Warszawa: IBL PAN, 2016.